

**YOSHLARNI VATANPARVARLIK RUXIDA TARBİYALASHDA JADID MUTAFAKKIRLARI
KARASHLARINING IJTIMOYIY-FALSAFIY OMILLARI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13963808>

Tuxtazarov Ilxom Ibragimjanovich

Uslubiy tayyorgarlik sikli ukituvchisi dots.nt zaxiradagi mayor

Anatatsiya: *Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda jadid mutafakkirlari karashlari muhim ahamiyatga ega. Jadidlar, asosan, 19-20 asrlarda O'zbekistonda faoliyat yuritgan, ta'lim, madaniyat va ijtimoiy hayotda yangi g'oyalarni tadbiq qilishni maqsad qilgan aqlli shaxslardir. Ular vatanparvarlikni oshirish, milliy madaniyatni saqlash va taraqqiy ettirishga katta e'tibor berishgan.*

Kalit so'zlar: *Yoshlar, jaded, mutafakkir, ta'lim, ijtimoiy, g'oya, tadbiq, taraqqiy, e'tiborirsiyat, e'tibor, omil, zamonaviy, ko'zlagan.*

KIRISH

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda jadid mutafakkirlari qarashlari ijtimoiy-falsafiy omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Jadidchilik, o'zining ta'lim va madaniyatni taraqqiy ettirish g'oyalari orqali, yoshlarning milliy va vatanparvarlik hissini rivojlantirishga intilishni ko'zda tutadi.

IJTIMOYIY-FALSAFIY OMILLAR

Madaniy irsiyat: Jadid mutafakkirlari o'z xalqining tarixini, an'analarini va madaniyatini e'tiborga olib, yoshlarni bu sohada tarbiyalashga chaqirganlar. Ular milliy qadriyatlarni unutib qo'ymaslik, o'z tarixini o'rganishning muhimligini ta'kidlaganlar.

Ta'lim: Jadidlarning ta'limga bo'lgan e'tibori yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda asosiy vosita bo'lgan. Ularning "Ta'lim – omili tajriba" degan fikri, zamonaviy ta'lim tizimini yaratish va jadid maktablarini tashkil qilish orqali yoshlarga ilmu fanni o'rgatishni ko'zlagan.

Ijtimoiy adolat: Jadid mutafakkirlari ijtimoiy adolat, erkinlik va inson huquqlarini mustahkamlashga intilishgan. Ular yoshlar o'rtasida adolat, tenglik va mas'uliyat hissini rivojlantirishni maqsad qilgan.

Ta'limda demokratik prinsiplar: Jadid mutafakkirlari ta'limda demokratik prinsiplarni, xususan, mustaqil fikrlash, kritik analiz va ijodiy yaratuvchanlikni rivojlantirishni ahamiyatli deb hisoblagan.

Vatanparvarlik va ma'naviy qadriyatlar: Ular yoshlarni vatanparvarlikka, millatni sevishga, o'z yurti uchun xizmat qilishga da'vat etganlar. Vatanparvarlik ruhi ko'pincha ma'naviy qadriyatlar, an'analar va diniy o'ylanish bilan bog'liqdir.

Madaniy irsiyat va milliy identitet: Jadid mutafakkirlari milliy qadriyatlarni, urf-odatlarini va tarixiy merosni saqlashga katta e'tibor bergan. Ularning fikricha, yoshlarni o'z

millatlari va tarixlari bilan tanishtirish, vatanparvarlik ruhini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Ta'limning ahamiyati: Jadidchilar ta'limni milliy miqyosda modernizatsiyalashga qaratilgan. Ular zamonaviy ta'lim tizimini joriy qilish orqali yoshlarni ilm, ma'rifat va ma'naviyat bilan boyitishga intilishgan. Maktablarda milliy qadriyatlar, tarix va madaniyat o'rganilishi kerak, deb hisoblashgan.

Ijtimoiy adolat: Vatanparvarlik faqat milliy qiziqishlarni emas, balki ijtimoiy adolat, tenglik va inson huquqlarini ham o'zida mujassam etgan. Jadid mutafakkirlari yoshlarni adolat va insonparvarlikqa, o'z huquqlarini anglashga, jamiyatda faol ishtirok etishga da'vat etgan.

Ijodiy fikrlash: Jadidchilar demokratik prinsiplarni qo'llab-quvvatlagan. Ularning ta'limda ijodiy fikrlash, kritik ko'zqarash va mustaqil fikrlashni rivojlantirishga bo'lgan e'tibori yoshlarning shaxsiy rivojlanishi uchun muhimdir.

Ma'naviy qadriyatlar: Vatanparvarlikning ma'naviy asoslari, jadid mutafakkirlari fikricha, xalqning ma'naviy qadriyatlari, axloq va etikadan kelib chiqadi. Yoshlarga yurtga, xalqga bo'lgan muhabbat, ijodkorlik, millat va madaniyatga sodiqlik tuyg'usini berish jadidlarning maqsadi bo'lgan.

XIX asr oxiri- XX asrning boshlarida siyosiy, madaniy, iqtisodiy jihatdan inqiroz holatiga tushib qolgan musulmlarga tufayli rivojlanish past darajada bo'lgan o'lkada Turkiston ziyolilari chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmidan qutulish, o'z milliy davlatchiligini tuzish, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotga yo'l ochish, xalqqa ziyo tarqatish choralari ko'rdi. Bu borada jadidchilik harakati katta rol o'ynadi. Jadidchilik rus mustamlakachiligiga qarshi milliy demokratik harakat bo'lib, u o'sha davr Turkistondagi qoloq iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sharoitda yashayotgan xalqlarni ma'rifatlashtirish, jamiyat hayotida ijtimoiy va madaniy islohotlar o'tkazish, pirovardida milliy mustaqillik g'oyalarini hayotga tadbiq etish maqsadini o'z oldiga qo'ygan edi.

Turkistonda jadidchilik g'oyalari XIX asrning 90-yillaridan yoyila boshladi. Bu harakat XX asrning 30-yillari oxirlarigacha o'lka ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rol o'ynadi. Bugungi kunda respublikamiz tarixchi olimlari jadidchilik harakatida quyidagi uchta bosqichni farqlashmoqda: 1) XIX asr oxirlaridan 1915 yilgacha-ma'rifatchilik; 2) 1915 yildan – 1918 yil fevraligacha-muxtoriyatchilik; 3) 1918 yil fevralidan - 20-yillar oxirlarigacha mustabid sovetlar davridagi faoliyati.

Jadidchilik Rossiyaga qaram bo'lgan musulmon xalqlari orasida dastlab Qrimda XIX asrning 80-yillarida paydo bo'ldi. Uning asoschisi diniy-dunyoviy ilmlarni chuqur egallagan Ismoilbek Gasprali (1851-1914) bo'ldi. Ismoilbek 1884 yilda ja-did maktabi tashkil etib, 40 kunda 12 bolaning savodini chiqaradi. Uning o'qitish usuli «usuli savtiya», ya'ni «yangi usul» nomi bilan shuhrat qozondi. «Jadid» arab-cha so'z bo'lib, «yangi» degan ma'noni bildiradi. Ismoilbek g'oyalarini qabul qilgan yangilik tarafdorlari «jadidlar», uning g'oyalari esa «jadidchilik» nomini oldi. Ismoilbek Gasprali darslik yaratadi, o'zining «Tarjimon»

(1883-1914) gazetasini tashkil etib, jadidchilikni turkiy xalqlar orasida keng targ'ib qiladi. Bu gazeta Toshkent va boshqa shaharlarga ham tez yoyiladi.

I. Gasprali 1893 yilda Toshkent, Samarqand va Buxoroda bo'ldi. Buxoroda amir Abdulahadni jadid maktabi ochishga ko'ndiradi. Bu maktabga «Muzaffariya» nomi beriladi. 1898 yilda To'qmoqda (Qirg'iziston) ham shunday maktab ochildi. 1899 yil-da Andijonda Shamsuddin domla, 1901 yilda Qo'qonda Salohiddin domla, Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov va Samarqandda Abduqodir Shakuriylar birinchi bo'lib jadid maktablari ochadilar. Jadidchilik harakatining yirik namoyandalari jadid maktablari uchun darsliklar ham yaratganlar. Hususan, Saidrasul Aziziy-ning «Ustozi avval» (1903), Munavvarqorining «Adibi avval» (1907), Abdulla Avloniyning «Birinchi muallim», «Ikkinchi muallim» (1912) darsliklari alohida e'tiborga molikdir.

Jadidlarning xalq ma'rifati uchun kurash dasturi uch asosiy yo'nalishdan iborat bo'lgan:

Yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish.

Umidli, iqtidorli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish.

Turli ma'rifiy jamiyatlar tuzish hamda ziyolilarning kuchli firqasini tashkil etishga qaratilgan gazetalarni chop etish.

Shu dasturni amalga oshirish borasida Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Cho'lpon va boshqa ziyolilar jonbozlik ko'rsatishdi. Yangicha o'qitish musulmon bolalariga qisqa vaqt ichida dunyoviy, diniy ta'lim berish dasturi asosida olib borildi. Bu dasturga ko'ra maktablarda o'qitish tizimi ikki bosqichdan iborat bo'lgan. Birinchi bosqich ibtidoiy qism deb atalib, uning tahsil muddati 4 yil bo'lgan. Birinchi bosqichni tugatgan shogird eski maktabda 10 yil o'qigandan ko'ra yaxshiroq savod chiqargan. Ikkinchi bosqichni muvaffaqiyatli tugatgan shogird arabcha, forsa, turkiy tilda bemalol so'zlashib, ruschada erkin gaplasha olar edilar.

Jadidlarning xalqaro aloqalari juda keng qamrovli bo'lgan. Ular Rossiya, Turkiya, Misr va boshqa mamlakatlardagi jadidchilik oqimlari dasturlaridan xabardor bo'lganlar, o'zaro safarlar, muloqotlar orqali tajriba almashganlar. 1905-1906 yilgi Rossiyadagi inqilobiy harakatlar Turkistonga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Fa-ol kuchlar jipslasha boshladilar va jadidlar ma'rifatchilik faoliyatini jadal-lashtirdilar. Bu faqatgina maktablarda emas, balki jonli matbuotchilik faoliyati, jumladan, ro'znomalarning ko'plab vujudga kelishida ham ko'rindi. Chunonchi, 1906 yilda Ismoil Obidovning muharrirligida «Taraqqiy», shu yili Munavvarqori muharrirligida «Xurshid», 1907-1908 yillarda Abdulla Avloniy muharrirligida «Shuhrat», Ahmadjon Bektemirov muharrirligida «Osiyo» ro'znomalari chop etildi.

Lekin tez orada chor ma'muriyati ashaddiy shovinist N.P. Ostroumov bildirish-nomasiga asoslanib, bu ro'znomalarni man etdi.

Ma'rifatchilikning yangi to'lqinida 1913-1915 yillarda «Samarqand», «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona», «Buxoroi sharif», «Turon», 1917 yilda esa «El bayrog'i»,

«Kengash», «Hurriyat», «Ulug' Turkiston» gazetalari, «Oyina» jurnali ka-bi ommaviy axborot vositalari ham paydo bo'ldi.

Jadidchilik Stolipin reaksiyasidan so'ng yashirin tusga o'tdi. Chunonchi, Toshkent politsiyasi mahkamasiga yetkazishicha, maxfiy guruhlardan birini o'qituvchi Ahmadjonov boshqargan va u, asosan, milliy ziyolilar hamda o'quvchi yoshlar vakilla-ridan tarkib topgan. Qo'qondagi maxfiy guruh 50 kishidan iborat bo'lgan. Andijon-dagi jadidlarning yashirin tashkiloti «Taraqqiyparvar» deb atalib, maxfiy ishlar bo'yicha politsiya bo'limining ma'lumotlariga qaraganda, uning rahbarlaridan biri Ubaydulla Xo'jayev bo'lgan. Shuningdek, podsho ayg'oqchilari 1909-1916 yillar davo-mida mudarris va maktab o'qituvchilarining o'lkani boshqarishda islohotlar o'tkazish kerakligi haqida targ'ibotlar olib borayotganliklarini bir necha marotaba hukumatga yetkazganlar.

Rossiya Fevral demokratik inqilobi arafasida Turkiston jadidchiligi yetuk siyo-siy harakatga aylandi. Agar Birinchi Jahon urushidan keyin jadidlar parlamentar monarxiya uchun kurashgan bo'lsalar, Fevral inqilobidan keyin Turkiston jadidlarining «taraqqiyparvarlar» oqimini tashkil qilgan radikal qismi ancha keng qamrovli, bir qator siyosiy talablarni ilgari surdi. Ular qatoriga mahalliy aholi huquqlarini kengaytirish tomon o'lkani boshqarish yuzasidan asosli islohotlar o'tkazish, o'lkaga Davlat Dumasidan aholi soniga qarab o'rin berish, asosiy demokra-tik erkinliklar, avvalo, milliy matbuot erkinligini ta'minlash, chorizmni konsti-tutsion tuzum bilan almashtirish kabilar kiradi. Rossiyadagi Fevral demokratik inqilobi Rossiyada yangi davlat tuzumi o'rnatilgandan so'ng federativ davlat shakli-da muxtoriyat olishga umid bog'lagan jadidlarni ruhlantirib yubordi. Ayni paytda, milliy siyosiy partiyalar va tashkilotlar, jumladan, jadidlar tomonidan «Sho'roi Islomiya», «Ittifoqi musulimin», «Turon» kabi bir qator tashkilotlar tuzildi. Bu paytga kelganda jadidlar tub yerli aholi ijtimoiy tarkibining turli qatlamlarini o'z ortlaridan ergashtira oldilar, ular ongida musulmonlar birligi-ni mustahkamlash, jipslashtirish hissini uyg'otdilar. Ammo ular tez kunlarda tu-shundilarki, Rossiyadagi Muvaqqat hukumat va uning Turkiston Qo'mitasi ham o'lkada avvalgidek mustamlakachilik siyosatini davom ettirish yo'lini tutmoqda. Chunonchi, bu siyosat Ta'sis majlisini chaqirishga tayyorgarlikda yaqqol namoyon bo'ldi. Shu vaqtdan jadidlar uchun mustaqillik va muxtoriyat yo hayot, yo mamot muammosiga aylandi va jadal siyosiy janglar boshlandi. Ular hukumatning mustamlakachilik siyosatini qattiq tanqid ostiga oldilar va Turkistonning Rossiya Demokratik Federativ Res-publikasi tarkibida milliy-hududiy muxtoriyat olish uchun astoydil harakat qilishga kirishdilar. Jadidlarning dasturiy hujjatlarida diqqat-e'tibor mil-liy-hududiy muxtoriyatning asosiy tamoyillarini amalga oshirish mexanizmlari-Turkiston Federativ Respublikasi imkoniyatlariga taalluqli bo'lgan masalalar bo'yicha, qonunlar chiqarishni amalga oshirish uchun chaqirilgan mustaqil vakolatli o'lka hokimiyatining oliy organlari, boshqaruvi va sudi mexanizmlarini ishlab chiqish, o'z davlat tuzilishini barpo etishga qaratildi. Boshqaruvning poydevori si-fatida respublika shakli tanlab olindi. Demokratik huquq va erkinliklar beril-gan va konstitutsion jihatdan kafolatlanishi lozim bo'lgan demokratik jamiyatni shakllantirish-ustuvor maqsad qilib belgilandi. Turkiston

jadidlari davlat mustaqilligi haqidagi o'z g'oyalari hayotga tatbiq etishni mamlakatdagi turli ij-timoiy kuchlar o'rtasida tinchlik va kelishuvchilik, demokratik asosda shakllanti-rilgan Rossiya Ta'sis majlisini chaqirish bilan bog'langanliklari ham diqqatga sa-zovor. 1917 yil iyulda «Sho'roi islomiya»dan «Sho'roi Ulamo» tashkiloti ajralib chiqdi. Ammo Ta'sis majlisida o'rin olish masalasining muhimligini anglash, bu ik-ki oqimning keyinchalik qo'shilishiga va «Turk Adami markaziyati» nomi bilan ata-luvchi yagona Turkiston Federalistlari partiyasining tashkil etilishiga olib keldi.

Biroq Turkistondagi oktyabr voqealari va bolsheviklarning zo'ravonlik bilan hokimiyatni egallashi ularga o'z maqsadlarini oxirigacha amalga oshirishlariga im-kon bermadi. Shunga qaramay, ular Petrogradga tuzilgan Lenin boshchiligidagi bolsheviklar hokimiyatining «Rossiya xalqlari Deklaratsiyasi» (1917 yil 2 noyabr), «Rossiya va sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga» Murojaatnoma (1917 yil 20 noyabr), hujjatlarda ko'rsatilgan millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi to'g'risidagi huquqlardan foydalanib, Turkiston muxtoriyati hukumatini e'lon qildilar. Uch oygina yashagan bu muxtor respublika tugatilishi oqibatida jadidlar ta'qibga uchradilar. Munavvarqori Abdurashidxonovning guvohlik berishicha, «Ittihodi taraqqiy» (1917-1920), «Milliy ittihad» (1920-1925), «Milliy istiqlol» (1925-1929) va «Turkiston Milliy Birligi» (1921-1923) (raisi Ahmad Zakiy Validiy) maxfiy tashkilotlari o'lkada hokimiyatni qo'lga olish maqsadida faoliyat yuritgan.

Sovet davrida jadidlardan chiqqan milliy ziyolilar sovet organlarida faoliyat ko'rsatdilar va o'z faoliyatlari bilan xalq ta'limi san'atini rivojlantirishga ma'rifiy ishlarni taraqqiy ettirishga harakat qildilar. Jadidlarning ayrim qismi mustabid tuzumning siyosatiga ko'nikmay xorijga o'tib ketdilar, muayyan qismi esa istiqlolchilar harakatiga qo'shilib ketdilar. Istiqlolchilik harakatiga g'oyaviy rahnamolik qilish, ayniqsa, sovet organlarida ishlab, milliy mustaqillik g'oyalari targ'ib qilishdagi sa'y-harakatlari jadidlarning sovetlar tomonidan 1929, 1937-1938 yillarda ommaviy qirg'in qilinishiga olib keldi.

XULOSA

Jadid mutafakkirlarining qarashlari yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ijtimoiy-falsafiy asoslarni tashkil etadi. Ularning ta'lim, ijtimoiy adolat va milliy qadriyatlar borasidagi fikrlari, bugungi kunda ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, yosh avlodni sog'lom, faol va vatanparvar shaxslar sifatida tarbiyalashda qo'llanilishi mumkin. Jadid mutafakkirlarining ijtimoiy-falsafiy omillari yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. Ularning ta'lim, madaniyat, ijtimoiy adolat va ma'naviy qadriyatlarga asoslangan g'oyalari, bugungi kunda ham yoshlarni tarbiyalashda foydali nazariy baza bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар, 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996.
- 2.Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.

3.Алиев А. Маҳмудхўжа Бехбудий. –Т.: Ёзувчи, 1994.

4.Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. – Т.: Маънавият, 2000

5.Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. –Т.: 1999.

6.Ismadiyarov, Y., & Nabiulina, L. (2019, November). Informational ensuring innovative management of higher education system. In 2019 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT) (pp. 1-5). IEEE.

7.Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида. –Т.: Шарқ, 2006..